

Βασίλης Φούσκας

Ένα συνέδριο στο Λονδίνο: Ουτοπία ή αντικειμενική δυνατότητα ο καπιταλιστικός εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας;

Ι. Στις 17, 18 και 19 Νοέμβρη 1994 πραγματοποιήθηκε στο Λονδίνο ένα σημαντικό συνέδριο για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας. Οι επίσημοι οργανωτές του συνεδρίου ήταν το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο του London School of Economics and Political Science, η Ελληνική Εταιρεία Μελέτης και Προβληματισμού του Λονδίνου (ELEMEP), το Τμήμα Ευρωπαϊκών και Διεθνών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών και το περιοδικό «Οικονομικός Ταχυδρόμος». Η τριήμερη αυτή συνεύρεση ελλήνων και ξένων διανοουμένων φιλοδοξούσε να καλύψει όλες τις πλευρές της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, με θεματικές που εκτείνονταν από την οικονομία και την πολιτική έως την κουλτούρα, το δίκαιο και το γυναικείο ζήτημα¹. Ο κεντρικός άξονας γύρω από τον οποίο διαμορφωνόταν η όλη επιχειρηματολογία των ομιλητών, ανεξαρτήτως θεματικής, ήταν το ζήτημα του *εκσυγχρονισμού*: πώς και τι πρέ-

πει να γίνει ή να μη γίνει προκειμένου να προχωρήσει ο εκσυγχρονισμός του κράτους, της κοινωνίας και της οικονομίας στην Ελλάδα. Η γενική διαπίστωση, βέβαια, ήταν ότι είμαστε πίσω από τους Ευρωπαίους.

Το συνέδριο παρακολούθησαν πάνω από 2.000 άτομα και, σε γενικές γραμμές, η οργάνωσή του στέφθηκε από επιτυχία. Σ' αυτό το σημείο, ωστόσο, υπήρξαν δύο διακριτά προβλήματα.

Το πρώτο πρόβλημα ήταν ότι οι ομιλητές ήταν πάρα πολλοί. Έτσι, δημιουργήθηκαν αρκετά panels και workshops ταυτόχρονα, με αποτέλεσμα να μην μπορεί κάποιος να παρακολουθήσει δύο συζητήσεις εφόσον συνέπιπταν χρονικά. Το δεύτερο πρόβλημα ήταν ότι πολλά workshops δεν είχαν *θεματική συνάφεια*. Για παράδειγμα, θα μπορούσε κάποιος να ακούσει μια εισήγηση για την πολεοδομία (Urban Planning) στην Ελλάδα και αμέσως με-

Ο Β. Φούσκας είναι κοινωνιολόγος, διδάκτωρ του Παντείου Πανεπιστημίου. Με υποτροφία του ΙΚΥ πραγματοποιεί έρευνα στο Queen Mary and Westfield College, για την κρίση του ιταλικού πολιτικού συστήματος και το ρόλο της Αριστεράς.

τά μία για την εκπαίδευση ή το γυναικείο ζήτημα.

Δύο τελικές εισαγωγικές παρατηρήσεις:

Ένα συνέδριο για την Ελλάδα έγινε στο Λονδίνο με βασική συμμετοχή Ελλήνων διανοουμένων και πολιτικών. Φαίνεται πως ο ελληνισμός συνεχίζει αυτή τη μεγαλειώδη όσο και ακατανόητη παράδοση –μία παράδοση που ανάγεται ήδη στην εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας– να αναζητά τον αυτοπροσδιορισμό του στις κρίσιμες καμπές της ιστορίας του όχι μέσα στον καθαυτό ελλαδικό του χώρο, αλλά έξω από αυτόν, όχι σε μια *homeland*, αλλά σε μία *no man's land*.

Επρόκειτο, έπειτα, για ένα συνέδριο σχετικό με τον εκσυγχρονισμό. Εδώ θα πρέπει να πούμε τα σύκα σύκα και τη σκάφη σκάφη: ο όρος *εκσυγχρονισμός*, όπως κι αν γινόταν αντιληπτό το εγχείρημα, δεν αφορούσε παρά διαδικαστικές λογικές *καπιταλιστικού* εκσυγχρονισμού. Η ανασκόπησή μας εδώ στοχεύει στο να αναδείξει κατά πόσο είναι εφικτός και κατά πόσο *ουτοπικός* ο «εκσυγχρονισμός» αυτού του είδους. Ακόμα, θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι επειδή οι κεντρικές εισηγήσεις ήταν πολλές, πάνω από εκατό, θα περιοριστούμε εδώ στο να συζητήσουμε επιλεκτικά μερικές από αυτές, να δώσουμε το γενικό πνεύμα του συνεδρίου και να συνοψίσουμε έτσι την κεντρική μας θέση.

II. Στην ουσία, το γενικό πνεύμα του συνεδρίου προσδιορίστηκε από δύο βασικές ομιλίες, που άνοιξαν και το διάλογο: του Ι. Παλαιοκρασσά και του Ν. Μουζέλη.

Ο πρώτος ομιλητής περιορίστηκε σε μία ιστορική περιοδολόγηση των φάσεων εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνικής οικονομίας ήδη από τη σύσταση του ελληνικού κράτους και επέμενε στη συγκρότηση ενός αναπτυξιακού προγράμματος με βάση την πλήρη απελευθέρωση της αγοράς από το κράτος, το προχώρημα των ιδιωτικοποιήσεων και το χτύπημα των πελατειακών δικτύων.

Ο δεύτερος ομιλητής, κι εδώ θα σταθούμε περισσότερο, πραγματικά χαράκτηρισε τη θεωρητική κατεύθυνση του συνεδρίου, αναλύοντας την έννοια του εκσυγχρονισμού από κοινωνιολογική άποψη, καθώς και τη σημασία της για την Ελλάδα. Ταυτόχρονα, προσπάθησε να χαράξει μία θεωρητική γραμμή διαφοροποίησης από τον άκρατο οικονομικό φιλελευθερισμό και το μετα-μοντέρνο (*post-modern*). Παρουσιάζοντας μία γενική εικόνα όλων των βασικών ρευμάτων για τον εκσυγχρονισμό –συμπεριλαμβανομένων του μαρξισμού και του νεο-μαρξισμού–, ο Μουζέλης θα διαφωνήσει ρητά με τον παρσονικής έμπνευσης εξελικτικισμό, ο οποίος παρουσιάζει τις περιφερειακές κοινωνίες ως αντανάκλαση των καπιταλιστικών μητροπόλεων, με την έννοια δηλαδή ότι μια μέρα οι πρώτες θα εξομοιωθούν με τα πρότυπα και το αναπτυξιακό επίπεδο των δεύτερων. Ωστόσο –κι αυτό είναι το θέμα στο οποίο θα επιμείνουμε στη συνέχεια– ο ομιλητής δεν συνέδεσε αυτή τη θεωρητική του θέση με τη συγκεκριμένη ιστορία και τις φάσεις ανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Έτσι, και αφού θα φτάσει στην εξέταση της ελληνικής περίπτωσης μέσα από δομεία

κριτική της μετα-μοντέρνας αντίληψης για τον εκσυγχρονισμό, ο Μουζέλης θα επιχειρηματολογήσει ότι η αποτυχία της ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας οφείλεται περισσότερο στην πατριαρχική δομή του κράτους, στην κυριαρχία των πελατειακών σχέσεων και του λαϊκισμού, παρά στην έλλειψη πρώτων υλών ή/και στη διάρθρωση των εξαγωγών και των πλεονασμάτων, όπως επαγγέλλονται μερικοί.

Συνεπώς, αυτό που προέχει για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας είναι το χτύπημα των πελατειακών σχέσεων και του λαϊκισμού, καθώς και ο εξορθολογισμός της κρατικής διοίκησης. Βέβαια, αυτές οι αλληλοσυμπληρούμενες διαδικασίες άπτονται της ανανέωσης της υλικοτεχνικής υποδομής της οικονομίας και του κράτους. Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι ο Μουζέλης προσπάθησε να δώσει ένα διαφορετικό στίγμα στην έννοια του εκσυγχρονισμού, χαράσσοντας αναγκαστικά μία θεωρητική απόσταση από το ακραίο φιλελεύθερο ρεύμα του Α. Ανδριανόπουλου.

Αυτό φάνηκε τουλάχιστον καθαρά από το panel που έκλεισε και το συνέδριο και το οποίο είχε ως βασικούς ομιλητές τους Κ. Σημίτη, Α. Ανδριανόπουλο, Α. Τσουκαλή, Α. Μανιτάκη και Ν. Αλιβιζάτο. Ενώ ο Α. Ανδριανόπουλος επέμενε στο να δίνει την εικόνα μιας «τεχνολογικής κοινωνίας» αλά Huxley, όπου κυριαρχεί –και πρέπει να κυριαρχήσει και στην Ελλάδα– το βασίλειο των ιδιωτών, της αγοράς και του πλούτου ενάντια στην «ηλιθιότητα του δημοσίου»², ο Κ. Σημίτης επέμενε στην αναγκαιότητα εξορθολογισμού της κρατικής μηχανής, στη διαρθρωτική

παρέμβαση του κράτους στην οικονομία, αλλά και στην εξάλειψη των πελατειακών δικτύων και του λαϊκισμού. Θα ξαναγυρίσουμε σ' αυτή τη συζήτηση, αφού πρώτα εκθέσουμε μερικές άλλες ενδιαφέρουσες παρεμβάσεις.

III. Θα επιθυμούσαμε εδώ να κάνουμε μνεία των εισηγήσεων των Κ. Κοσκινά, Χ. Λυριντζή, Κ. Τσουκαλά, Ν. Γκαργκάνα, του υπουργού Ι. Σκουλαρίκη και της Νότας Κυριαζή για το καθεστώς των γυναικών στην Ελλάδα. Οι εισηγήσεις αυτές, αν και διάφορες μεταξύ τους ως προς το περιεχόμενο και τις απόψεις τους πάνω στον εκσυγχρονισμό, εντούτοις προκάλεσαν μείζον ενδιαφέρον.

Η ομιλία του Κ. Τσουκαλά αφορούσε το εκπαιδευτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Με συστηματικό και περιεκτικό λόγο, ο Κ. Τσουκαλάς επισήμανε το δημοκρατικό χαρακτήρα του εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα σε σύγκριση με το δυτικό καπιταλισμό και αντιτάχθηκε ρητά στην ιδιωτικοποίηση. Ο Τσουκαλάς, μοναδική αντι-καπιταλιστική φωνή σ' αυτό το συνέδριο, *μόνος εναντίον όλων*, επέμενε σταθερά στις αξίες των παραδόσεων του διαφωτισμού και του μαρξισμού, στη διάσωση του ανθρώπου από το παράλογο και τη βαρβαρότητα. Όχι, τούτο το σύστημα «ξερνά ανέργους» θα πει, είναι υποταγμένο στη μεγιστοποιητική λογική του κέρδους, αυξάνει τις αδικίες και τις ανεπιείκειες: *Modernization is against modernity*, έτσι έκλεισε η ομιλία του.

Το θέμα του Κ. Κοσκινά αφορούσε τη σχέση κράτους, συνδικάτων και αγοράς εργασίας στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Δεν έχει εδώ σημασία τόσο η

καταγραφή των αναλύσεων του εισηγητή όσο η επισήμανση εκ μέρους του ότι ο εκσυγχρονισμός δεν είναι ταυτόσημος με μία απρόσωπη ανάπτυξη, μ' ένα ποσοτικό *continuum of growth* και ότι πρέπει μαζί με τον εκσυγχρονισμό να συζητήσουμε και για το *υποκείμενο*, την *εργασία*. Το συνέδριο ωστόσο συζήτησε μόνο για τις δυνατότητες μιας «ποσοτικής ανάπτυξης», ενός «ποσοτικού εκσυγχρονισμού». Έτσι, φτάνουμε στην πιο σκληρή τεχνοκρατική άποψη, που παρουσιάστηκε από το Ν. Γκαργκάνας, οικονομικό σύμβουλο της Τράπεζας της Ελλάδος.

Ο Ν. Γκαργκάνας παρουσίασε μία αυστηρή μονεταριστική πρόταση καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού που, και ως προς τη μορφή και ως προς το περιεχόμενο, ήταν απολύτως ταυτόσημη με αυτή των εμπειρογνομόνων του ΟΟΣΑ³. Τοποθετώντας την επιχειρηματολογία του σ' ένα συγκριτικό ευρωπαϊκό αλλά και παγκόσμιο πλαίσιο, ο Ν.Γκαργκάνας, με την αποκλειστική βοήθεια μιας αριθμητικής λογικής, θα υποστηρίξει ότι ο πραγματικός εκσυγχρονισμός περνά μέσα από τις ιδιωτικοποιήσεις, τη μείωση των ελλειμμάτων, την πλήρη απελευθέρωση της αγοράς, την πάταξη της φοροδιαφυγής, τη μείωση του πληθωρισμού και, τελικά, την ίδια την κατάργηση του κράτους πρόνοιας (περικοπή συντάξεων, κοινωνικών μισθών, επιδομάτων κ.λπ.). Στην ουσία, ο Ν. Γκαργκάνας έδωσε με μία αυστηρά τεχνοκρατική επιχειρηματολογία προτάσεις για την οικονομία και την ανάπτυξη, αυτό δηλαδή που τέλεια συνόψισε ο Α.Ανδριανόπουλος ως φιλελεύθερος δεξιός πολιτικός.

Το «παράδοξο» στο συνέδριο ήταν

τελικά ότι η λέξη «σοσιαλισμός» ακούστηκε μόνο από τα επίσημα χείλη ενός θητεύοντος υπουργού: του Ι. Σκουλαρίκη. Ο Ι.Σκουλαρίκης θα επισημάνει τη σημασία του ανθρώπινου παράγοντα στην παραγωγική διαδικασία του εκσυγχρονισμού και θα τονίσει την αναγκαιότητα αναδιανομής του παραγόμενου πλούτου υπέρ των εργαζομένων και του λαού. Επειδή όμως οι εθνικές κοινωνίες και τα κράτη διεθνοποιούνται σήμερα ολοένα και περισσότερο, η πάλη των εργαζομένων πρέπει να στοχεύει και σε μία αναδιανομή σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο. Έτσι, η πραγματική αξία της παρέμβασης του κ. Σκουλαρίκη έγκειται στην ανάδυση του παράγοντα *εργασία*, καθώς και στην πρόταση για τη συμμετοχή αυτού του παράγοντα στον πλούτο που, σε τελική ανάλυση, παράγει ο ίδιος ο άνθρωπος.

Ο Χ. Λυριντζής⁴ παρουσίασε μερικές προσωπικές σκέψεις πάνω στο ελληνικό σύστημα κομμάτων και την κρίση του. Η κοινωνία, θα επιχειρηματολογήσει ο εισηγητής, αλλάζει και εκσυγχρονίζεται τόσο *de facto* όσο και *ad hoc*, ενώ τα κόμματα παραμένουν προσκολλημένα σε παραδοσιακές λογικές και πρακτικές. Έτσι, κινδυνεύουν να χάσουν την επαφή τους με την πραγματικότητα, ν' αποξενωθούν από την κοινωνία των ιδιωτών (*civil society*) και ν' αντιμετωπίσουν μία καταστροφική και διαλυτική γι' αυτά κρίση. Η διεθνοποίηση προκαλεί την κρίση του εθνικού κράτους, την κρίση των πολιτικών κομμάτων ενώ παράλληλα προάγει τον καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό. Ταυτόχρονα –κι εδώ κατά τη γνώμη μας βρίσκεται το δυνατό σημείο της λογικής

του εισιτηρίου— ο δικομματισμός που κυριαρχεί στην Ελλάδα έχει, στην ουσία, κοινό οικονομικό πρόγραμμα: αυτό της πολιτικής του νεοφιλευθερισμού. Στη συζήτηση που ακολούθησε, οι θέσεις του Χ. Λυριντζή δεν αμφισβητήθηκαν από το ακροατήριο.

Τέλος, *last but not least*, η παρέμβαση της Νότας Κυριαζή πάνω στο γυναικείο ζήτημα. Η ομιλήτρια έδωσε μία πραγματικά συνεκτική άποψη για την απελευθέρωση της ελληνίδας γυναίκας. Η πρότασή της, άκρως ρεαλιστική, θα μπορούσε να συνοψιστεί στο εξής: οι προκατακλυσμαίοι θεσμοί στην Ελλάδα, που οδηγούν στη σωματική και ιδεολογική υποταγή της γυναίκας στον άνδρα, πρέπει ριζικά να ξεπεραστούν και ο δρόμος γι' αυτή την υπέρβαση είναι ένας και μοναδικός: η ισότιμη συμμετοχή της Ελληνίδας στην αγορά εργασίας. Ωστόσο, εδώ θα μπορούσαν να κατατεθούν μερικές σκέψεις.

Η κεντροθέτηση της γυναικείας απελευθέρωσης ως πρόταγμα που πρέπει αναγκαστικά να περνά μέσα από τους αγοραίους καπιταλιστικούς μηχανισμούς παραβλέπει το θεμελιακό γεγονός ότι η έννοια της εργασίας, πρώτα και κύρια, είναι *κοινωνικά* και όχι *σεξιστικά* (δηλαδή με βάση το φύλο) προσδιορισμένη. Είναι ο σεξιστικός καταμερισμός εργασίας που είναι επενδυμένος μέσα στο κοινωνικό του πλαίσιο και καθορίζεται από αυτό, δηλαδή από τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας κι όχι το αντίστροφο. Έπειτα, γεγονός εξίσου σημαντικό, μία υποτιθέμενη ισότιμη συμμετοχή της γυναίκας στον καταμερισμό εργασίας δεν συνεπάγεται καθόλου και αυτόματη αποφόρτιση των εντάσεων και των ανισοτήτων —και πά-

νω απ' όλα διεύρυνση των ανισοτήτων μεταξύ των *ίδιων* των γυναικών— εφόσον πρόκειται για *καπιταλιστική* αγορά και *καπιταλιστικό* καταμερισμό εργασίας: δηλαδή ιεραρχικά και εκμεταλλευτικά αξιακά πρότυπα. Η πάλη των φύλων οίγουρα δεν ανάγεται στην πάλη των τάξεων, προσδιορίζεται όμως από αυτήν κι έχει ταξικά αποτελέσματα και σημασίες. Επιπρόσθετα, χρησιμοποιείται ταξικά, κι εδώ το παράδειγμα της Μ.Θάσερ, αν και το πιο σημαντικό, δεν είναι το μόνο. Γιατί όμως η ομιλήτρια αναγνωρίζει την ισότιμη συμμετοχή της γυναίκας στον καταμερισμό εργασίας ως το πιο αποφασιστικό βήμα για την απελευθέρωσή της; Πρόκειται για κάτι άλλο.

Η ουσία, και ταυτόχρονα το δυνατό σημείο της εισήγησης, έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι με την εισαγωγή της γυναίκας στην αγορά εργασίας σπάει δυναμικά και ριζικά κάθε *πατριαρχικό* πρότυπο οικογένειας. Κι εδώ βρίσκεται η άκρως θετική συμβολή της Ν. Κυριαζή. Εντούτοις, κι εδώ το ζήτημα δεν είναι τόσο απλό.

Στην ανεπτυγμένη καπιταλιστική Δύση, όπου τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι πολύ υψηλότερα και η απελευθέρωση της γυναίκας πολύ περισσότερο προχωρημένη απ' ό,τι στην Ελλάδα, στάθηκε αδύνατο να βρεθεί μια νέα ισορροπία εξουσίας ανάμεσα στα δύο φύλα. Αποτέλεσμα: η διάλυση της οικογένειας ή/και της πατριαρχικής οικογένειας. Στην ουσία, οι ανεπτυγμένοι προνοιακοί μηχανισμοί του κράτους στη Δύση αντικαθιστούν τον παραδοσιακό θεσμό της οικογένειας, έτσι όπως τον γνωρίζουμε στην Ελλάδα. Όμως, κι

επειδή πρόκειται ακριβώς για καπιταλισμό, ο Αμερικανός κοινωνιολόγος C. Lasch θα παρατηρήσει ότι η διάλυση της οικογένειας στη Δύση προκάλεσε την ανάπτυξη μιας ολόκληρης μερίδας μεσολαβητών, εμπειρογνομόνων (π.χ. ψυχίατροι), οικιακών βοηθών, αύξηση της κατανάλωσης φαγητού έξω από το σπίτι εφόσον δεν υπάρχει νοικοκυριό κ.λπ., κοντολογίς τη διαμόρφωση μιας ολόκληρης σειράς λειτουργιών απόλυτα συμβατών με το πλαίσιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης⁵.

Καταληκτικά, η υπαλλακτική πρόταση που μπορεί να κατατεθεί για συζήτηση, συμπληρωματική της συνεκτικής θέσης της Ν. Κυριαζή, είναι ότι το γυναικείο κίνημα, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και σε όλο τον κόσμο, θα πρέπει να διευθετήσει το απελευθερωτικό του πρόταγμα όχι μόνο και όχι αποκλειστικά μέσα από τους μηχανισμούς της αγοράς και της εξαρτημένης μισθωτής εργασίας. Ο χώρος που αφιερώσαμε γι' αυτή την εισήγηση είναι ανάλογος και του ενδιαφέροντος που προκάλεσε.

Μπορούμε τώρα να στρέψουμε την προσοχή μας στο τελευταίο και πιο βασικό panel, αυτό που έκλεισε και επικύρωσε την πολιτική γραμμή του συνεδρίου.

IV. Με συντονιστή συζήτησης τον Ν. Παπαδάκη από την Ελληνική Πρεσβεία του Λονδίνου, η αντιπαράθεση Κ. Σημίτη και Α. Ανδριανόπουλου—και έτσι όπως πλαισιώθηκε από τις εισηγήσεις των συνταγματολόγων Αλιβιζάτου, Μανιτάκη και τη σύντομη παρέμβαση του οικονομολόγου Λ. Τσουκάλη— δεν προσέλαβε ανεξέλεγκτη διάσταση⁶.

Όπως τονίσαμε και προηγουμένως, ενώ ο πρώτος ομιλητής επέμενε σε μία ορθολογική χρήση της κρατικής μηχανής που θα έχει διορθωτικά αποτελέσματα στο καθεστώς της συσσώρευσης, ο δεύτερος στην κυριολεξία θα επιχειρηματολογήσει για ένα μη-κράτος. Ακόμα, ενώ ο Κ. Σημίτης αναγνώριζε το πρόβλημα της ανεργίας που δημιουργεί αναπόφευκτα η τωρινή φάση ανάπτυξης, ο Α. Ανδριανόπουλος θα παρακάμψει εντελώς το ζήτημα με πετυχημένα ευφυολογήματα. Όταν ο συντονιστής άνοιξε τη συζήτηση στο ακροατήριο, η πρώτη κατηγορηματική άρνηση ήρθε από τον Κ. Τσουκάλη: «Κύριοι, αναγνωρίζω μία αγαστή σύμπτωση μεταξύ σας, ο εκσυγχρονισμός για τον οποίο κάνετε λόγο οδηγεί στη διεύρυνση των κοινωνικών αδικιών και ανεπαικειών, στην ουσιαστική κατάργηση της δημοκρατίας, συσσωρεύει ανεργία και υποαπασχόληση. Πρόκειται για *καπιταλιστική ανάπτυξη*». Μία δεύτερη φωνή διαμαρτυρίας ακόμα θα ακουστεί: «Στα συνέδρια για τον εκσυγχρονισμό—θα πει— θα πρέπει να συμμετέχουν και μη εκσυγχρονιστές: αυτό είναι το πιο δίκαιο».

Η άποψη που θα υποστηρίξω εδώ είναι ότι ο καπιταλιστικός εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας, έτσι τουλάχιστον όπως παρουσιάστηκε στο συνέδριο και ενσαρκώθηκε διακριτά στα πρόσωπα των Κ. Σημίτη και Α. Ανδριανόπουλου, είναι, από μία πολύ συγκεκριμένη άποψη, ουτοπικός. Δεν προτίθεται εδώ να προχωρήσω σε μία μαρξιστική κριτική του όρου, κάτι που θεωρώ δεδομένο και απολύτως μοναδικό στο είδος της. Αυτό που θα προσπαθήσω να κάνω και που θεωρώ πολύ πιο γόνιμο

για τούτες τις γραμμές είναι να καταδείξω τη μερική ανεδαφικότητα της λογικής του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού με βάση την ίδια την ιστορία της χώρας μας. Μπορούμε ν' αξιολογήσουμε λοιπόν το εξής προτεινόμενο υπόδειγμα.

α. Η πρώτη φάση καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα αντιστοιχεί στον πολιτικό διπολισμό μεταξύ Χ. Τρικούπη και Θ. Δηλιγιάννη. Εδώ ο Χ. Τρικούπης προσπαθεί να χτυπήσει το καθεστώς των «τζακιών» και των πελατειικών σχέσεων, προωθώντας τον εκσυγχρονισμό της διοίκησης και της οικονομίας και με τη στήριξη μιας ανερχόμενης «εθνικής» αστικής τάξης.

β. Η δεύτερη αναπτυξιακή-εκσυγχρονιστική φάση ανάγεται στο δίπολο βενιζελισμός-μοναρχία, όπου εδώ ο βενιζελισμός, στην κυριολεξία, πραγματοποιεί την εθνική ενότητα του ελληνικού κράτους και μέσα από επεκτατικούς πολέμους με την Τουρκία. Η εμπέδωση του ελληνικού έθνους-κράτους και ο αστικός εκσυγχρονισμός του Βενιζέλου συμβαδίζουν με μία *σχετική* ολοκλήρωση της αστικής επανάστασης στην Ελλάδα⁷.

γ. Γενικά μιλώντας, η τρίτη φάση εκσυγχρονισμού μπορούμε να πούμε ότι αντιστοιχεί στον καραμανλισμό, στη ραγδαία, για τα ελληνικά δεδομένα, εκβιομηχάνιση του '50 και του '60 και στην αντίθεση Γ. Παπανδρέου- Παλατιού, με κορύφωση τις μαζικές λαϊκές εκδηλώσεις των Ιουλιανών του '65.

Η τρίτη αυτή φάση του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού, πάντοτε υπό την αιγίδα του κράτους, μπορούμε να πούμε ότι εκτείνεται και μετά την πτώση της δικτατορίας έως και πρόσφατα⁸.

Σήμερα, ωστόσο, όλες οι ενδείξεις δείχνουν ότι ο κύκλος εκσυγχρονισμού που εγκαινίασε ο καραμανλισμός με τη μεταπολίτευση (συμπεριλαμβανομένων της ένταξης της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, της νομιμοποίησης του ΚΚΕ και της κατάργησης της βασιλείας με δημοψήφισμα) έχει οριστικά και απαρέγκλιτα εκπνεύσει. Στην ουσία, είναι ο παρεμβατικός ρόλος του κράτους στην οικονομία που πνέει τα λοίσθια. Ωστόσο δεν είναι εδώ που θέλουμε να σταθούμε. Ούτε και να επισημάνουμε το ρόλο της πιθανής ανάδυσης μιας νέας πολιτικής τάξης, ικανής να οδηγήσει αυτή τη νέα διαδικασία κεφαλαιακής συσσώρευσης απελευθερωμένη από το κεϋνσιανό κράτος. Ποιο είναι το επιχείρημά μας;

Όσο κι αν η τρικουπική πολιτική ανέπτυξε αυτή τη χώρα, όσο κι αν ο βενιζελισμός ηγήθηκε μιας ανεπανάληπτης αστικής επανάστασης, όσο κι αν ο καραμανλισμός προσπάθησε να πείσει θεσμούς, οικονομία και λαό ότι «ανήκομεν εις την Δύσιν», η ουσία παραμένει ότι όλες ήταν εκσυγχρονιστικές φάσεις και αναπτυξιακές διαδικασίες μόνο συγκρινόμενες με την προηγούμενη φάση ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας. Ο βενιζελισμός ήταν εκσυγχρονισμός σε σύγκριση με την εποχή του Τρικούπη κι όχι με την Αγγλία του R. MacDonald. Κοντολογίς, θέλουμε να πούμε ότι η ελληνική οικονομία, ιστορικά, αναπαράγει πάντοτε, μέσα από τους αναπτυξιακούς της κύκλους, την *καθυστέρησή της* σε σχέση με τον καπιταλισμό των μητροπόλεων. Σήμερα, οι κυρίαρχες δυνάμεις στην Ελλάδα θέτουν το στόχο του εκσυγχρονισμού ξανά, θέτουν δηλαδή το στόχο εκπλήρω-

σης των κριτηρίων σύγκλισης που επέβαλε η Συνθήκη του Μάαστριχτ. Είναι αυτό, ιστορικά και λογικά, εφικτό;

Η ουτοπία αυτής της λογικής έγκειται στο ότι δεν αναγνωρίζει τις ιστορικά καθορισμένες αναπτυξιακές και εκσυγχρονιστικές δυνατότητες της χώρας. Η εμμονή στο ότι η Ελλάδα μπορεί να συμμετέχει ισότιμα, δηλαδή με ίσους όρους, στον ευρωπαϊκό και παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας είναι ρητά ανιστόρητη, αν όχι ρηχή. Αν θα επιτευχθεί κάποιος εκσυγχρονισμός, αυτός θα είναι εκσυγχρονισμός συγκριτικά μόνο με αυτόν που «αρνήθηκε» ως παρωχημένο -για να κάνουμε ελαφρή χρήση της εγελιανής διαλεκτικής.

Σημειώσεις

1. Τη σφραγίδα ωστόσο του συνεδρίου την έβαλε η πολιτική συμμετοχή: ο Κ. Σημίτης, ο Α. Ανδριανόπουλος, ο Ι. Σκουλαρίκης, η Β. Παπανδρέου, ο Σ. Δήμας και ο Μ. Παπαγιαννάκης συγκροτούσαν τον καθοριστικό και αποφασιστικό πυρήνα της εκδήλωσης.

2. Ο Α. Ανδριανόπουλος, μετά την παραίτησή του, ξεκίνησε την ομιλία του λέγοντας ότι μιλά εξ ονόματός του, αλλά πάντοτε ως «πολίτης» κι όχι ως «ιδιώτης», δηλαδή ηλίθιος. Ξέχασε να προσθέσει, ότι η «ιδιωτικοποίηση» που προτείνει στοχεύει σε μία κοινωνία «ηλιθίων»: ακριβώς επειδή η πολιτεία είναι απύσχα.

3. Παράβαλε με OECD, *Economic Surveys, Greece 1993*, Paris 1993.

4. Ο Λυριντζής συμμετείχε σ' ένα πολύ ενδιαφέρον panel μαζί με το γνωστό φιλέλληνα καθηγητή Richard Clogg, τον Ν. Διαμαντούρο, τον Δ. Χαράλαμπε και τον Α. Παπαγιαννίδη από τον «Οικονομικό Ταχυδρόμο». Αδύνατον να καταγράψουμε

κής.

Η ιστορία έχει πάντα, ως γνωστόν, τη δική της ειρωνεία και μερικές φορές εμφανίζει τους «ρεαλιστές» ως περισσότερο ουτοπικούς από τους μαρξιστές.

Λονδίνο, 20 Νοεμβρίου 1994

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμά τη Βασιλική Αγκαθίδου, που επίσης παρακολούθησε το συνέδριο και διάβασε υπομονετικά το χειρόγραφο κάνοντας χρησιμότητες υποδείξεις.

εδώ όλες τις απόψεις επισημαμένα. Σ' ό,τι αφορά την προβληματική του Δ. Χαράλαμπε, ιδιαίτερα πάνω στο ζήτημα των πελατειακών σχέσεων και του λαϊκισμού, βλ. την κριτική μας ανάλυση στο Β. Φούσκας, *Κράτος, Λαϊκισμός και Πολιτικές Στρατηγικές: η Ελληνική Περίπτωση από τη Μεταπολίτευση μέχρι Σήμερα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Γενικό Τμήμα Δικαίου, Αθήνα 1993.

5. Δες C. Lasch, *The True and Only Heaven. Progress and its Critics*, New York, Norton, 1991, *passim*.

6. Οι Αλιβιζάτος-Μανιτάκης αναφέρθηκαν σε ζητήματα θεσμών, δημοκρατίας και δικαιωμάτων του πολίτη. Ο Α. Μανιτάκης, ιδιαίτερα, θα τονίσει την κατηγορηματική του άρνηση στην υπαρκτή τάση υποβάθμισης του δημοκρατικού συντάγματος και των δικαιωμάτων του πολίτη. Ο Τσουκαλές, στη σύντομη αλλά ουσιαστική επιχειρηματολογία του, θα προκαλέσει αίσθηση με τη διατύπωση της

θέσης ότι το δύσκολο λαϊκισμός-εκσυγχρονισμός τέμνει όλα τα ελληνικά κόμματα και ότι συνεπώς οι «εκσυγχρονιστές» του

ΠΑΣΟΚ και οι «εκσυγχρονιστές» της Δεξιάς δεν έχουν ουσιαστικές διαφορές.

7. Υπογραμμίσουμε τον όρο «σχετική» για δύο λόγους. Πρώτον, και σ' αντίθεση με μία ορισμένη τάση στη μαρξιστική ιστοριογραφία και θεωρία, η καπιταλιστική ανάπτυξη –και, άρα, επανάσταση– ως καθαυτή διαδικασία δεν έχει τέλος. Δεύτερον,

πρόκειται πάντα για μία σχετική διαδικασία αν τεθεί σε συγκριτικό πλαίσιο. Όσο και να «ολοκληρωθεί» η αστική επανάσταση στην Ελλάδα, είναι ποτέ δυνατόν να φτάσει το «βαθμό ολοκλήρωσης» της Ιαπωνίας;

8. Θεωρούμε εδώ περικτώ να τονίσουμε ότι τους γρηγορότερους ετήσιους ρυθμούς ανάπτυξης του ΑΕΠ τους γνώρισε η Ελλάδα τα χρόνια της δικτατορίας.

Ηλίας Ιωακείμογλου

Η δημοσιονομική πολιτική, μια πολιτική ύφεσης και ανεργίας

Οι ανάγκες του προεκλογικού αγώνα το θέλησαν, το σοσιαλιστικό κόμμα να επιδοθεί σε μια αγωνιώδη προσπάθεια πειθούς των εργαζόμενων τάξεων σχετικά με την πρωτοτυπία της οικονομικής του πολιτικής. Το πιστοποιητικό, μάλιστα, της διαφοροποίησης της εν λόγω πολιτικής –σε σύγκριση με αυτή της ΝΔ– ήταν η αναγγελία μιας εισοδηματικής πολιτικής που προστατεύει την αγοραστική δύναμη των μισθών και μιας δημοσιονομικής που προστατεύει το Κράτος Πρόνοιας.

Αφού το ΠΑΣΟΚ έπεισε τις εργαζόμενες τάξεις, αναγκάζεται ως κυβέρνηση, και μάλιστα σε τακτά χρονικά διαστήματα, να «δίνει εξετάσεις» στο συνασπισμό εξουσίας της Ελλάδας και στις ηγεμονικές δυνάμεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι εξετάσεις έχουν ως

σκοπό να αποδείξουν ότι η πολιτική της κυβέρνησης είναι μια σώφρων πολιτική, δηλαδή μια πολιτική που δεν θέτει σε κίνδυνο, όχι το κεφαλαιοκρατικό σύστημα (διότι, περί αυτού, κανείς δεν διατηρεί αμφιβολίες), αλλά τη νεοφιλελεύθερη πολιτική.

Και, όπως όλοι γνωρίζουμε, η κυβέρνηση έπεισε και δικαίως, διότι ήταν ειλικρινής: μπορεί η πολιτική της να περιέχει μια κάποια δόση κοινωνικής ευαισθησίας, μπορεί πράγματι να στοχεύει στη διατήρηση του πραγματικού εισοδήματος των εργαζόμενων τάξεων, μπορεί πράγματι να θέλει να αποκαταστήσει τις ζημιές που έχει υποστεί το ΕΣΥ από την επίθεση της «άγριας συμμορίας» του Στέφανου Μάνου, αλλά εξακολουθεί να κινείται μέσα στα όρια που καθορίζει ο σημερινός συσχετισμός ταξικών δυνάμεων, δηλαδή μέσα στο